

UWAGI KOŃCOWE

Rozwój obszarów wiejskich jest niejednoznacznym pojęciem, bowiem możliwe są jego różne, chociaż równie uprawnione interpretacje. W niniejszej pracy oznacza ono przekształcenia w rozproszonym potencjale gospodarczym i społecznym wiejskich układów lokalnych. Jego celem jest zaś tworzenie w środowisku lokalnym odpowiednich warunków życia i możliwości zarobkowania oraz poprawa dostępu do dóbr i usług publicznych mieszkańcom. Odpowiednie warunki, tzn. adekwatne do współczesnego poziomu cywilizacyjnego, zgodne z uwzględnieniem unikalnych potencjałów danego obszaru, jego przestrzenności, ale przede wszystkim zgodne z potrzebami i możliwościami mieszkańców wsi. Specyfika rozwoju polega na tym, by dążąc w gruncie rzeczy zawsze do poprawy poziomu życia na wsi, zachować (w porównaniu z miastem) wiejską intensywność zagospodarowania przestrzeni, która cechuje się rozproszeniem zaludnienia i działalności gospodarczej oraz mniejszą antropopresją. Oczywiście cel ten nie jest możliwy do osiągnięcia według jednego uniwersalnego scenariusza, gdyż ścieżki rozwoju lokalnych układów są bardzo różne.

Rozwój obszarów wiejskich (jako przestrzeni pozamiejskiej) nie ma właściwie swojej własnej, autonomicznej teorii. Analizowany w swej zmienności przestrzennej wydaje się być sprawą zbyt złożoną, aby można go było wyrazić w pewnym (upraszczającym rzeczywistość) modelu, mającym stale jednakową formę. Tym bardziej że przez doświadczenie odkrywa się ciągle nowe jego możliwości, objaśnia porządku rozkładu zjawisk, wskazując na te, które zanikają i te które się wzmacniają.

Niewątpliwie badania przestrzenne dotyczące rozwoju obszarów wiejskich wymagają podbudowy teoretycznej. Jednak wielowymiarowy i złożony charakter tych procesów powoduje, że opis i wyjaśnienie ich jest bardzo trudne. Poszukując pewnych praw i prawidłowości rozwoju obszarów wiejskich w przestrzeni, konieczne jest analizowanie czynników tego rozwoju nie w formie wyizolowanych składowych, lecz jako elementów współtworzących system społeczno-gospodarczy. Siła i kierunek określonego bodźca rozwoju wynika nie tyle z jego indywidualnej

Uwagi końcowe

---

właściwości, ile właśnie z całego zespołu jego oddziaływań w tym systemie. Ponieważ owe oddziaływania wykazują zmienność w przestrzeni (jak i w czasie), mogą być różnie postrzegane na gruncie różnych teorii rozwoju. Kardynalna cecha obszarów wiejskich, jaką jest przestrzenność, uprawnia do korzystania przede wszystkim z dorobku teorii rozwoju regionalnego i lokalnego oraz gospodarki przestrzennej w celu identyfikacji mechanizmów wywołujących zróżnicowania terytorialne oraz wynikających z nich interakcji zachodzących między czynnikami a efektem rozwoju. Można jednak odnieść wrażenie, że adaptacja ta prowadzi do konieczności przyjmowania założeń upraszczających zarówno w teorii, jak i praktyce.

Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich z natury rzeczy jest zróżnicowany w przestrzeni. Podstawowym problemem do rozwiązania, stanowiącym główny cel tej pracy, było określenie kierunków tego zróżnicowania i poszukiwanie mechanizmów wyjaśniających istniejące dysproporcje. Pomiar rozwoju obszarów wiejskich w Polsce przeprowadzono w trzech współzależnych odśłonach, z których **pierwsza dotyczyła określenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, druga rozpoznania jego profilów struktur społeczno-gospodarczych, a trzecia – charakterystyki lokalnych uwarunkowań rozwoju**. W każdej z nich dokonano systematyzacji obszarów wiejskich pod określonym względem. Ważnym zadaniem było:

- rozpoznanie istotnych cech zróżnicowań obszarów wiejskich,
- wskazanie rzeczywistych kryteriów porządkujących układy lokalne w zbiorach podobne,
- próba uchwycenia zależności determinujących te rozkłady,
- wskazanie, gdzie się one pokrywają, gdzie zaś nie, które są silniejsze, a które słabsze.

Takie ujęcie nie było dotychczas przedmiotem badań prowadzonych na gruncie polskiej nauki, niniejsza praca wypełnia zatem tę lukę. Procedura badawcza przebiegała etapowo, a sformułowane wnioski pozwalają określić, że cel pracy został osiągnięty. Przedstawiane w tym miejscu uwagi końcowe składają się z dwóch elementów, po pierwsze, autorka powraca do postawionych na wstępie pracy hipotez, po drugie, nawiązuje do wyników badań empirycznych, których kolejność wyznacza struktura pracy.

Z przeprowadzonych rozważań wynika, iż rozwój obszarów wiejskich jest uzależniony od wielu różnorodnych czynników. Zazwyczaj uwidaczniają się one w długim procesie, w którym, z jednej strony, pozytywne elementy wpływu wzajemnie się kumulują i dany obszar odznacza się relatywnie wysokim poziomem rozwoju, wielofunkcyjną strukturą gospodarczą, zrównoważonym rynkiem pracy

i korzystną charakterystyką społeczną mieszkańców, a z drugiej strony, pewne czynniki „wymywają” potencjał rozwojowy, drenują i prowadzą do stagnacji, co przekłada się na niskie wskaźniki oceny poziomu rozwoju, niekorzystne struktury społeczno-gospodarcze. To równoczesne występowanie dwóch przeciwstawnych sobie tendencji w efekcie prowadzi do rozwarcia nożyc poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i występowania jego polaryzacji.

Analiza wyników wskazuje, iż w rozkładzie przestrzennym natężenia **poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich** w Polsce polaryzacja ma charakter dwuosiowy. Oznacza to, że współwystępuje ze sobą polaryzacja rozwoju w regionie osadzona na osi centrum-peryferia, jak i polaryzacja regionów względem siebie wskazująca relację wschód-zachód (patrz rys. 4.25).

Pierwszy przypadek stwierdzający, że regiony (w sensie administracyjnym) są spolaryzowane, sprowadza się do podziału obszarów wiejskich na strefy centralne - powiązane z dużymi miastami i strefy peryferyjne - położone z dala od nich, najczęściej leżące wzdłuż granic regionalnych. Oczywiście podział ten nie jest ściśle dychotomiczny, różne jednostki klasyfikowane pod względem osiągniętego poziomu rozwoju mogą być umieszczone na osi centrum-peryferia, która tworzy dość rozległe *continuum*. Wielkość strefy wiejskiej powiązanej z miastem zależna jest nie tylko od wielkości miasta, lecz także od pozycji danego ośrodka w regionalnym i krajowym układzie społeczno-gospodarczym. Stosunkowo najszerzą wiejską strefę podmiejską silnie powiązaną z rdzeniem miejskim wykształciły ośrodki długo i trwale odgrywające rolę centrów administracyjno-politycznych. Inne duże miasta, które albo doświadczały awansu w hierarchii administracyjnej (szczególnie były miasta wojewódzkie), albo stanowiły dawniej centra przemysłowe (np. inwestycje programów rozwoju selektywnego), wykazują słabsze powiązania społeczne i gospodarcze z wiejskim otoczeniem. Przejście do gospodarki rynkowej, choć ogólnie wzmocniło znaczenie dostępności przestrzennej centrów rozwoju, to jednak wokół tych miast integracja gospodarcza ze strefą wiejską ograniczona została tylko do najbliższego zaplecza.

W drugim przypadku, mówiąc o polaryzacji regionalnej, mamy do czynienia z generalnie wyższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego gmin położonych w zachodniej części kraju. Ten układ zróżnicowań przestrzennych jest uwarunkowany historycznie, przy czym szczególnie znaczący wpływ miał okres rozbiórów Polski. Podzielony na trzy części kraj przez ponad 100 lat rozwijał się pod wpływem odmiennych systemów państwowych, przy znacznym zróżnicowaniu poziomów cywilizacyjnych i kulturowych w każdym z zaborów. Konsekwencje ukształtowanych wówczas struktur społeczno-gospodarczych pogłębiały się poprzez kumulowanie efektów kolejnych okresów. Uwarunkowania te tkwią tak

głęboko, że ani zmiany systemu gospodarczego po 1989 roku, ani prowadzona od dekady polityka spójności terytorialnej nie wprowadziły znaczących modyfikacji omawianych zjawisk.

Analiza profilów wewnętrznych **struktur rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich** w Polsce dowiodła, że polaryzacja przestrzenna jest funkcją uwarunkowań lokalizacji geograficznej (oś centrum–peryferia) i uwarunkowań historycznych (oś wschód–zachód). Potwierdzenie uzyskała postawiona hipoteza, że kryterium centrum–peryferia jest obecnie tendencją silniejszą, która bardzo powoli, ale jednak zaciera porządek wyznaczony według kryteriów historycznych na osi wschód–zachód. Kluczową determinantą koncentracji relatywnie najkorzystniejszych struktur są korzyści aglomeracyjne.

W pierwszym etapie eksploracji struktur rozwoju społeczno-gospodarczego ujawnił się wielofunkcyjny typ gmin podmiejskich, resztę obszarów wiejskich pozostawiając w typie o odwrotnej charakterystyce. W całej sekwencji typologii odmienność strukturalna gmin znacząco zintegrowanych z dużym miastem (względem pozostałych typów) mocno się odróżniała relatywnie korzystniejszą oceną. Przy czym zbiór tych gmin pozostawał stosunkowo nieliczny. Trzy środkowe typologie zweryfikowały hipotezę, że ukształtowane historycznie struktury rozwoju społeczno-gospodarczego odznaczają się silną inercją, przez co relatywnie niższy poziom rozwoju występuje we wschodniej części kraju, względem części zachodniej. Zwarte strefy podobnych struktur układów lokalnych wyróżnione zostały stopniowo – najpierw na obszarach byłego zaboru rosyjskiego, następnie austriackiego i pruskiego. Jako ostatni w tej serii typologii ujawnił się typ obszarów popeeerowskich (relatywnie młodszy w sensie historycznym).

Silę kryterium centrum–peryferia potwierdza typologia uznana za optymalną, wskazując również, ile istotnie różnych zbiorów systematyzuje obszary wiejskie z punktu widzenia struktur rozwoju społeczno-gospodarczego (patrz rys. 5.7). Są to:

- **trzy typy gmin wielofunkcyjnych**, charakteryzujące się:
  - wielofunkcyjnością z dominacją nowoczesnego rolnictwa, głównie rodzinnego (zasadnicza lokalizacja: Wielkopolska, Pomorze Gdańskie, Dolny Śląsk),
  - wielofunkcyjnością wynikającą z korzyści aglomeracyjnych (otulina aglomeracji: warszawskiej, poznańskiej, toruńsko-bydgoskiej, wrocławskiej i Trójmiasta),
  - wielofunkcyjnością pozarolniczą gmin podmiejskich, o cechach mniej wykształconych niż w typie poprzednim (strefa zurbanizowana Śląska oraz miasta wojewódzkie w centralnej i wschodniej Polsce),
- **trzy typy gmin o dominacji funkcji rolniczej, określone jako względnie monofunkcyjne**, w tym:

- monofunkcyjność oparta na rolnictwie rodzinnym (zasadnicza lokalizacja: Polska centralna i wschodnia),
- monofunkcyjność „popegeerowska”, oparta na najemnym rolnictwie wielkoobszarowym (Polska północna),
- monofunkcyjność gmin rozdrobnionego rolnictwa i braku pozarolniczej dywersyfikacji, mieszanych źródeł utrzymania z pracy (Polska południowa i COP).

Uzyskane wyniki potwierdziły kolejną hipotezę mówiącą o tym, że rozwój wielofunkcyjny, dezagraryzacja struktur gospodarczych, dokonuje się głównie w sąsiedztwie ośrodków miejskich, a im większy ośrodek miejski o rozwiniętej strukturze funkcji gospodarczych, tym większy promień oddziaływania na obszary wiejskie. Co więcej, wielofunkcyjny charakter gospodarki wiejskiej występuje w strefach oddziaływania miast zarówno tych o znaczeniu regionalnym, jak i restrukturyzowanych gospodarczo. W hipotezie słusznie zakładano, że istnieją wielofunkcyjne układy lokalne niekoniecznie zurbanizowane ekonomicznie i społecznie. Określono bowiem zbiór gmin niezintegrowanych gospodarczo z miastem, gdzie współwystępuje relatywnie wysoki poziom rozwoju funkcji rolniczej, jak i pozarolniczych. Jednocześnie wskazano różnice między gminami o względnie wysokim stopniu dezagraryzacji gospodarki lokalnej a zróżnicowanym poziomie rozwoju funkcji rolniczej i stopniu zaawansowania zmian strukturalnych. Ten ostatni jest relatywnie:

- a) wysoki tam, gdzie rolnictwo jest zmodernizowane, towarowe i z tradycjami wysokiej kultury rolnej i wzorcowego gospodarowania (Wielkopolska, częściowo Pomorze i Dolny Śląsk),
- b) średni w strefie bezpośredniego zaplecza aglomeracji, dzięki nastawieniu na pobliski rynek zbytu, gdzie przy wielofunkcyjnej strukturze gmin znaczenie rolnictwa zostało jednak zredukowane, ale jest ono specjalistyczne, intensywne i towarowe,
- c) niski w strefie zurbanizowanej miast postindustrialnych południowych regionów kraju, a także wojewódzkich miast regionów wschodnich i centralnych.

Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich rozpatrywany w agregacji lokalnej (gminnej) charakteryzuje się nieciągłością w przestrzeni. Jego korzystne uwarunkowania społeczne, gospodarcze i lokalizacyjne/geograficzne kumulują się szczególnie w strefach centralnych, tzn. wokół dużych ośrodków miejskich, przyjmując charakter rozwoju policentrycznego. Dominacja gospodarcza stref centralnych ustawicznie zwiększa się dzięki samowzmacniającemu się mechanizmowi polaryzacji. Drugi biegun polaryzacji w przestrzeni tworzą peryferia. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że możliwości rozwoju tych obszarów

Uwagi końcowe

w dużym stopniu zależą od uruchomienia wewnętrznego potencjału wzrostu, a więc od uruchomienia własnej, często niepowtarzalnej dynamiki rozwoju.

Każda jednostka przestrzenna ma określone warunki do swojego rozwoju. Myślmy wówczas o endogenicznych czynnikach, uznając za podstawowe jej lokalne zasoby. W rezultacie przeprowadzonej etapowej ich eksploracji stwierdzono, że **lokalne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich** w Polsce – w świetle przyjętych założeń – zasadniczo determinuje porządek *continuum* centrum–peryferia. Ich rozkład jest wypadkową dwóch przeciwstawnych tendencji: tendencji do koncentracji i tendencji do rozpraszania, których efekty są warunkowane kumulującym się wpływem korzyści wynikających z renty położenia. Przeprowadzona analiza sekwencji typologii potwierdziła hipotezę, że relatywnie słaby rozwój społeczno-gospodarczy powoduje wypłukiwanie potencjałów rozwojowych na obszarach peryferyjnych – obszarach położonych z dala od regionalnych ośrodków miejskich i/lub o dominacji funkcji rolniczej w strukturze gospodarzej.

Rozpoznana polaryzacja przestrzenna w rozkładzie jednorodnych typów gmin pod względem podobieństwa zachodzących w nich kombinacji ocen zasobów lokalnych ma cechy relacji hierarchicznej. Typologia uznana za optymalną (patrz rys. 6.12.) wyróżnia:

- **dwa typy gmin peryferyjnych**, relatywnie niezamożnych i niedoinwestowanych infrastrukturalnie, wyróżniając:
  - peryferyjność z rezerwą zasobów pracy oraz
  - peryferyjność z zaawansowaną depopulacją,
- **trzy typy gmin centralnych**, korzystających z renty położenia, relatywnie zamożnych (o wysokiej zdolności do kreowania dochodów), gdy:
  - zasobność jest funkcją renty miejskiej, o największej koncentracji kapitałów,
  - zasobność jest funkcją sąsiedztwa, z cechami wysokiej koncentracji zasobów pracy i korzystnych warunków bytowych,
  - zasobność jest funkcją sąsiedztwa, z akumulacją zasobów wiedzy.

Wpływ czynników historycznych okazał się tu niejednoznaczny. Typy peryferyjności, choć oczywiście uzależnione od „ścieżki” rozwoju (*path-dependent*), mniej wyraźnie warunkuje kontekst historyczny niż typy gmin centralnych, których zasobność jest funkcją korzystnego sąsiedztwa. Wśród tych drugich nastąpił podział na dwa odmienne zbiory, różniące się nie tylko strukturą zasobów lokalnych, lecz także terytorialnym zasięgiem. Uogólniając, w zachodniej części kraju dominują gminy z relatywnie korzystniejszą charakterystyką zasobów pracy i warunków bytowych mieszkańców niż w części wschodniej. W obu przypadkach tworzą one strefę przejściową, w której przenikają się z różnym natężeniem

procesy: dyfuzji czynników rozwoju z rdzenia oraz absorpcji czynników rozwoju ze stref peryferyjnych. Ale ich proporcje są różne w różnych gminach.

Natura rozwoju społeczno-gospodarczego jest taka, że angażuje jednocześnie wiele czynników składających się na pewne kompleksy, które można rozmaicie dzielić. Nie ma uniwersalnej (jednoznacznej, modelowej) ich klasyfikacji. Bez względu na to, jaką klasyfikację się przyjmie, jedno pozostanie pewne, że o faktycznym, efektywnym i znaczącym rozwoju decyduje zespół czynników. W odniesieniu do badanego zbioru i przyjętych w pracy założeń wykazano, że pozostają one ze sobą w dynamicznej interakcji, mając charakter kumulatywny i często nieliniowy.

Ostatnia hipoteza, jaką poddano sprawdzeniu, miała wyjaśnić, które zmienne mają największy wpływ na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce. Przeprowadzona formalna ich identyfikacja pozwoliła potwierdzić założenie, że w obecnych warunkach poziom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w większym stopniu determinują czynniki gospodarcze niż społeczne. W strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego zmienną w największym stopniu objaśniającą poziom osiągniętego rozwoju jest stopień dezagraryzacji lokalnej gospodarki. Poza tym cztery składowe struktury: wspomniany stopień dezagraryzacji lokalnej gospodarki, charakterystyka sektora rolniczego, charakterystyka rynku pracy i charakterystyka sektora pozarolniczego zadowalająco objaśniają osiągnięty poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Znikomy wpływ na zmienną objaśnianą wykazały składowe charakteryzujące społeczność lokalną i aspekty demograficzne. Należy oczekiwać, że znaczenie tych ostatnich dwóch składowych będzie jednak wzrastało.

Badając z kolei relacje pomiędzy zmiennymi struktury zasobów lokalnych a poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce, współzależności liniowej nie stwierdzono. Możliwe było co najwyżej ustalenie, że kategorią o największej mocy objaśniającej ów poziom rozwoju jest zamożność finansowa gminy. Ten sam poziom rozwoju społeczno-gospodarczego może być zatem osiągany przy udziale różnych proporcji (inaczej przy różnej aktywności) poszczególnych kategorii zasobów lokalnych. Zgodnie z zasadą ekwipotencjalności obszary mające porównywalne lokalne uwarunkowania rozwoju mogą rozwijać się w zupełnie innym tempie (inaczej kumulować efekty rozwojowe) i w rezultacie osiągać odmienny poziom rozwoju.

Niewątpliwie istotny wpływ na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich ma geograficzna renta położenia, będąca niemobilnym czynnikiem rozwoju. Jego siła determinuje zróżnicowanie przestrzenne rozwoju obszarów wiejskich, prowadząc do polaryzacji hierarchicznej w układzie centrum-peryferia.

Uwagi końcowe

Rozwój obszarów wiejskich nie następuje w oderwaniu od obszarów (rynków) miejskich, co wielokrotnie w pracy podkreślano. Oba te podsystemy są wzajemnie zależne, choć relacja zależności nie jest izomorficzna. Obszar wiejski w każdej jednostce przestrzennej ma określone możliwości rozwoju, wynikające ze wspomnianej już renty położenia oraz właściwości skumulowanych tam zasobów i wykształconych struktur społeczno-gospodarczych. Indywidualny charakter społeczno-gospodarczych i przyrodniczych cech obszarów wiejskich pozostaje również pod wpływem egzogenicznych czynników rozwoju oraz przypadkowych procesów. Łącznie sprawia to, że zależności między czynnikami rozwoju a jego efektami raczej rzadko mają charakter liniowy, co niewątpliwie utrudnia tok formułowania założeń rozwojowych.

Na zakończenie należy zaakcentować, że przedstawionych w opracowaniu zależności nie można jednak traktować jako uniwersalnych, zwłaszcza co do siły oddziaływania; należy je widzieć jako prawdziwe w odniesieniu do warunków badanego okresu, przyjętego zbioru jednostek i uznanych założeń.

***

W realizowanej polityce regionalnej kluczowe stało się tzw. podejście terytorialne, którego dwie podstawowe zasady to: efektywność, rozumiana jako przeciwdziałanie niepełnemu wykorzystaniu potencjałów rozwojowych oraz równość, rozumiana jako przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu. W tym kontekście analizy omawianych zróżnicowań rozwoju obszarów wiejskich mają duże znaczenie, bowiem dla tak różnych układów lokalnych trudno jest (jeśli to w ogóle możliwe) znaleźć wspólny kierunek rozwoju i wspólne instrumentarium jego wspierania. Wyniki pracy wskazują, że istotniejsze jest aktywizowanie rozwoju poszczególnych, jednorodnych typów układów lokalnych według dedykowanego im scenariusza, dopasowanego do ich możliwości (uwarunkowań) i potrzeb, niż niwelowanie za wszelką cenę różnic i dążenie do konwergencji regionalnej przyjmującej postać unifikacji. Należałoby więc rozważyć możliwość przynajmniej częściowego wsparcia rozwoju obszarów wiejskich poprzez zróżnicowanie interwencji i skierowanie jej do jednorodnych typów gmin. Wobec grupy gmin rozwijających się bez specjalnych problemów, to właśnie układy lokalne o względnie monofunkcyjnej strukturze gospodarczej, czy o cechach peryferyjnych z wypłukanym potencjałem rozwojowym powinny być szczególnym obiektem interwencji polityki spójności, polityki regionalnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich. Wymaga to jednak odmiennego adresowania instrumentów wsparcia niż dzieje się to dotychczas.